

Somfalvi Edit

A református népi vallásosság megnyilvánulásai az erdélyi temetési szertartásokon

„Élni annyira, mint halni tudni.”

Szókratész

1. A kutatás indoklása

Kutatásom témája a valláslélektan és a vallásos néprajz körét érinti, amely jórészt felfedezetlen terület. A néprajzkutatás előszeretettel kutatja és tárja fel az életfordulókhoz (*les rites de passage*¹) kötődő szokásokat és rítusokat, viszont kevés olyan munka született, amely egyházi-teológiai szempontból vizsgálná és írná le a református népi vallásosság évszázadokon át ápolt szertartásait. Bár minden életforduló nagyon fontos és meghatározó, most csupán az utolsó stációhoz, a halálhoz kapcsolódó virasztó és tor szertartásait kutatjuk, amelyek megszabják az búcsút vevő közösség viselkedését.

Megfigyelésünk az, hogy ezek a paraliturgikus, vagyis az egyházi szabályozás által el nem fogadott elemek évszázadokon át fennmaradtak az egyházi tiltás ellenére is, és csak az utóbbi néhány évtizedben kezdtek eltűnni. Az okot a megváltozott szellemi-lelki környezetben találjuk. Tánczos Vilmos így ír erről:

„A technikai fejlődés mai korszakában már nincsen olyan hely a világon, ahol a materialista világszemlélet ne kezdené ki a hagyományos vallásos világtérképeket. [...] A lényeg azonban közös volt minden hagyományos világtérkép esetében: ezek a világtérképek – épp a transzcendens megalapozottság folytán – a maguk keretein belül a halál kihívásának is

¹ *A rites de passage* (gyermek születése, felnőtté avatás, lakodalom, halotti szokások meghatározását ld. Átmeneti műfajok. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-420.html> (2017. márc. 25.) Az átmeneti rítusoknak „[...] három fő fázisuk van: az elválasztó rítusok az előbbi, elhagyandó állapotból kivezetik az egyént, majd egy átmeneti, várakozó állapot következik be, s ezt követik a befogadó rítusok, amelyek az új állapotba vezetnek. [...] Az átmeneti rítusokra azért van szükség, hogy megkönnyítsék az egyéni életben beálló kríziseket, amelyeket a változás idéz elő, a hirtelen átmenetet lassítsák, s kész közösségi formákat, szerepeket bocsátanak az egyén rendelkezésére. – Irod. van Gennep, Arnold: *Les rites de passage* (Paris, 1909).”

megfeleltek, és az evilág-túlvilág kapcsolatra mindig valamiféle választ adtak. A modern világ e tekintetben is kivétel, valóban anomália.”²

Nem az egyház tiltása érett tehát be, mert akkor a virrasztóval és a torral kapcsolatos szokások sokkal korábban megszűntek volna, hanem az ember világképe változott meg gyökeresen. Ez a világkép tabuként kezeli a halált és a gyászt, nem tud mihez kezdeni a gyászolóval, és ezért kirekeszti. Ez pedig gyakran vezet megrekedt gyászfolyamatokhoz, lelki-testi betegségekre és kapcsolatokra képtelen magatartásformára. Kunt Ernő így fogalmazza meg ezt:

„Korunk nem hangsúlyozza eléggé annak fontosságát, hogy szükséges felkészülnünk az elmúlásra. A halál közeledése így inkább megzavar, s életünk nem befejeződik halálunk révén, hanem abbamarad.”³

Ennek következményei azonban súlyosak, élet- és egészségellenesek. Az elfojtott gondok egy életen át hatnak egészségünkre, gondolkozásunkra, érzelmeinkre, tetteinkre és életvezetésünkre.⁴ Régen a gyermekek belenőttek és beletanultak a mindent helyére tevő vallásos-mitikus világkép által kialakított viselkedésmintákba, ma viszont az elidegenedés olyan mértékű, hogy amíg egy anyuka számára a nagymama temetése visszafogott és szép, addig az unoka számára érthetetlen vagy éppenséggel nevetséges. Ma már nem lehet ezt megállapítanunk gyermekeinkről:

„Nem egyszer lehet tetten érní a gyermekeket, amint halottsiratást, a temetési menetet vagy az elhantolást utánozva játszanak.”⁵

Ennek következménye, hogy magukra maradnak, és belebetegsznek abba, hogy nincs mihez kezdeniük az élet végességével és a vég fájdalommal. Singer Magdolna saját esete megható példa a rítuskeresésre és rítusalkotásra. Ő maga is segít a gyászban levőknek, amikor nem sokkal azelőtt elhunyt

² Tánzos Vilmos: A halottkultusz modern kori alakulása. In: Diósi Dávid (szerk.): *A halál-biztos halál. Tanulmányok az elmúlás és a halál kultúrájáról*. Szent István Társulat – Verbum, Budapest–Kolozsvár 2011, (109–121) 109.

³ Kunt Ernő: *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Hamvas Könyvek. Farkas Nyomda Kft. 2003, 271.

⁴ Polcz Alain: Segítenek a rítusok. In: Angyal Eleonóra – Polcz Alaine: *Letakart tükkör. Halál, temetkezés, gyász*. Helikon Kiadó, Budapest 2001, (117–140) 119.

⁵ Barna Gábor (szerk.): *Vallásos népelet a Kárpát-medencében. Népismereti tanulmányok és közlések*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest 1995, 187.

édesanyja sírjához viszi ki újszülött kislányát, hogy „láthassa” a nagymama a gyermekét. Az esemény után így fogalmaz:

„Megtapasztaltam, hogy egy szimbolikus tettnek, egy rítusnak, szertartásnak mekkora ereje lehet.”⁶

Feltáró munkánknak nemcsak az a célja, hogy rögzítse a hagyományokat, hanem az is, hogy lehetőség szerint elérhetővé tegye a régiék gyászhoz kötődő szokásait, szövegeit, hogy ezek alkalomadtán segítségül legyenek a kapaszkodók nélkül maradt, gyászukban „lefagyott” mai embereknek. Álláspontunk az, hogy ezt a folyamatot nem lehet egészségesen átélni rítusok és segítő szövegek (imádságok, énekek) nélkül, és ehhez új rítusokat és szövegeket is lehet alkotni. De érdemesnek tartjuk közölni a korábbi generációk kipróbált és jól bevált megoldásait, hogy azok újra az életet és a megmaradást szolgálhassák.

Említettük, hogy a temetkezéssel kapcsolatos szertartásoknak nincs előírt menete a református egyházi szertartásrendben, amely csak a temetési istentiszteletet szabályozza a háznál, illetve a ravatalozóban és a temetőben. Ha pedig megjelennek zsinati határozatokban, akkor azok nem megengedésüket, hanem mondhák tiltásukat mondják ki, és

„[...] sokkal nagyobb hangsúly került arra, hogy a temetés egyszerűen, »tisztességesen« történjék. [...] A gyászolók kerüljék a hangos jajveszékelést, ne legyenek lakomák, könnyörgések.”⁷

A halottal kapcsolatos teendők sokkal korábban megkezdődnek, és tovább is tartanak, mint az istentisztelet. Az archaikus közösségek pedig jól tudták:

„A rítus és a liturgia valójában egy töről fakadó jelenségvilág, hiszen a liturgiában is rítus történik. [...] A temetési rítus egyik első funkciója a *megjelenítő ereje*. A temetésen általában tetőzik az a folyamat, amelyik a halál beálltával kezdődött, és megszakítva az élet természetes menetét, új rendeződést kíván. Ezért történhet meg az, hogy amíg a halálhoz nem kapcsolódik valamilyen rítus, a gyászoló nem érzi befejezettnek a gyászt.”⁸

⁶ Singer Magdolna: *Vigasztalódás a gyászban. A haláletet és válás utáni veszteség feldolgozása*. Jaffa Kiadó, Budapest 2010, 44.

⁷ Bodó, Sára: *Gyászigidőben. A gyászolók lelkipondozásának lehetőségei*. Kálvin Kiadó, Budapest 2016, 61.

⁸ Bodó Sára: *A gyász mint a keresztyén ember krízise és a lelkipondozás lehetőségei*. Dissertationes Theologicae 6. Debrecen 2002, 168–169.

Ezért minden közösség, függetlenül attól, hogy milyen felekezeti, már a haldoklás idejére is gondoskodott rítusokról, és pontosan szabályozta a továbbiakat is. Ehhez a szabályozáshoz tartozott a virrasztó és a tor szokása is.

Álláspontunk szerint, ha feltárjuk, hogy Erdélyben miként búcsúznak és gyászolnak az emberek, és ezt elérhetővé tesszük mások számára, akkor ez nemcsak értékőrzés lesz, hanem az is megtörténhet, hogy a régi szokások és szertartások megismerése a mai idők gyászolóinak is segítséget nyújt a vigasztalódásban.

2. A kutatás lépéseinek bemutatása

A kutatást párhuzamosan kezdtem elméleti és gyakorlati síkon. Áttanulmányoztam az elérhető forrásirodalmat, hogy ezáltal tájékozottságra tegyek szert. A forrásirodalom olvasása közben fogalmazódtak meg bennem azok a kérdések, amelyek végül egy kérdőívben öltöttek testet. Ezt a kérdőívet egy néprajzos és egy teológus szakember bevonásával pontosítottam, és így egy olyan ívet sikerült véglegesíteni, amely a legalapvetőbb kérdéseket fogalmazta meg. Ezt a tíz kérdést tartalmazó ívet küldtem szét a gyülekezetekben szolgáló lelkészeknek (a kérdéseket ld. *A kérdőív általános bemutatása* cím alatt), illetve ahová csak tettem, személyesen szálltam ki, majd pedig feldolgoztam visszkapott anyagot.

3. Elméleti háttér

E cím alatt azokat a tartalmakat, fogalmakat ismertetem, amelyeknek meglétét vagy hiányát vizsgálom az összegyűjtött és feldolgozott kérdőívek által.

A virrasztó és a tor

A virrasztó és a tor megléte nagyon régi időkre vezethető vissza. Eredetükre csak következtetni tudunk. Tánczos Vilmos ezt állapította meg:

„[...] hagyományos magyar népi kultúrában a lélek továbbélésére vonatkozó képzetek egyik része egy homályos eredetű, de mindenképpen igen régi mitikus-mágikus világképből, másik része pedig a vallásos keresztény világképből származik.”⁹

⁹ Tánczos Vilmos: *i. m.* 110.

Az elmúlt évszázadok homogénné tették a különböző hiedelemrendszerek világképét és viselkedésmintáit, amelyek annak idején különállók voltak.¹⁰

„A hagyományos magyar paraszti kultúra egyetlen rendszerbe olvasztotta a keresztény (vallásos) és a nem keresztény (mitikus) képzeteket, tehát a világképre vonatkozó »vallásos-mitikus« jelző valóban pontosnak mondható. [...]

Bár a világkép elemei különböző eredetűek, a hagyományos vallásos-mágikus világértelmezés mégis egységes rendszerként működik, és mint ilyen választ ad a halál metafizikai kérdésére is. Ebben a tudati rendszerben nincs szakadás a Mi Világunk és a transzcendens Másik Világ között, és ez az egység a rendszer tökéletességének alapja.”¹¹

Vizsgálati területünket érintve Tánzos Vilmos a következőképpen fogalmaz:

„Ezt a világképet egykor normatív jelleggel rendelkező közösségi rítusok kodifikálták, és ezeknek a rítusoknak rendkívül fontos szerepük volt a halál értelmezésében és a halál által létrehozott hiány feldolgozásában.”¹²

Ugyanezt állapítja meg Pozsony Ferenc is:

„Egy működő szokásrendszer befelé mindig összetartja a csoport tagjait, az élet minden helyzetében felhasználható utasításokkal és világképpel (ideológiával) látja el az egyént. [...] A szokások tehát visszatérő, ismétlődő, már kipróbált és megszokott cselekvésmintákat, állandóságot és biztonságot jelentenek egy közösség minden tagjának.”¹³

Nemcsak a néprajzkutatók, hanem a gyásszal és gyászolókkal foglalkozó szakemberek is hasonló véleményen vannak a rítus kérdéskörét illetően. Polcz Alain például ezt írja:

„A rítus kollektív viselkedési program az életút fordulópontjaira, s ennek részeként a veszteség, krízisek elviselésére, áthidalására.”¹⁴

¹⁰ Tánzos Vilmos: *i. m.* 111.

¹¹ Uo. 111. és 112.

¹² Uo. 114.

¹³ Pozsony Ferenc: *„Adok nektek aranyveszőt...” Dolgozatok erdélyi és moldvai népszokásokról.* Pro-Print Kiadó, Csíkszereda 2000, 147.

¹⁴ Polcz Alain: *i. m.* 117.

Az idők során az egyházak különféleképpen viszonyultak a halállal és a halottal kapcsolatos kérdéskörhöz, általános álláspontjuk pedig ez:

„A kereszténység a halált nem végként fogja fel, sokkal inkább mint az új élet kezdetét, amelyhez a földi élet előkészületként szolgál.”¹⁵

Felekezetenként azonban más és más az értelmezése és az ennek megfelelően kialakult szokásrend. Például az ortodox egyház hite szerint

„[...] az elhunyt lelke az első két napon a földön van, részt vesz az imádságban, amit érte végeznek a templomban, és jelen van a halottbúcsúztató szertartáson, amelyet általában a harmadik napon tartanak.”¹⁶

A református egyház álláspontja eltér ettől, ugyanis felfogása szerint a halottért már semmit nem lehet, és nem is kell és nem is szabad tenni a földön, ezért közösségeiben

„[...] nem az volt a fontos, hogy mindenáron új rítusok szülessenek, hanem hogy az ember élete és halála teljesen az evangélium tekintélye alá kerüljön.”¹⁷

A rítusok kutatása nem az egyházak indíttatására indul el a 19–20. században, hanem a vallásos néprajz kutatója és tárja föl azokat, igaz, olykor papok és lelkészek is bekapcsolódnak ebbe a munkába, mint például Kálmány Lajos katolikus pap vagy Kriza János unitárius püspök. Református részről Kiss Géza az Ormánságot, Barsi Ernő a Bükkalját, Szigetközt, Rábaközt és az Őrvidéket, Nagy Ödön pedig az erdélyi Mezőségeket kutatta. A 20. században kezdtek el szélesebb körben és mélyebben foglalkozni az archaikus élet teljességével és annak fordulóival, s ekkor nevezték el a születéshez, házassághoz és halálhoz kapcsolódó rítusokat átmeneti rítusoknak, *les rites de passage*-nak,¹⁸ amely megnevezés aztán általánossá lett.

Vizsgálatunk csak kettővel foglalkozik a halállal kapcsolatos rítusok közül, a virrasztóval és a torral. Ezek nemcsak a család rítusai voltak, hanem az egész közösségé, ahonnan a halott származott. Ezzel is nyomatékosítani szeretnénk, hogy a mi felfogásunkban a halál sohasem magánügy, hanem

¹⁵ S. Székely Attila: *A lélek mítoszokban és vallásokban*. Animula Könyvek, Budapest 2008, 132.

¹⁶ Uo. 134.

¹⁷ Bodó Sára: *Gyászidőben. A gyászolók lelkigondozásának lehetőségei*, 62.

¹⁸ Gennep, Arnold van: *Les rites de passage*. Paris, 1909. (Reprint: Routledge & Kegan, London Paul, 1960). Ld. Gennep, Arnold van. In: *Encyclopedia of Death and Dying*. <http://www.deathreference.com/En-Gh/Gennep-Arnold-Van.html> (2017. márc. 27.).

mindig közösségi történés, és nem is csak a közvetlen családra tartozik. Az egyén távozik, de halála által a közösség lesz szegényebb.

„Az egyes átmeneti rítusok az egyik állapotból a másikba vezetnek át. Végrehajtásuk során három egymás utáni mozzanatot lehet megkülönböztetni: az átmeneti rítuson keresztül menő egyént (vagy csoportot) előbb elváltakoztatják (*séparation*), majd e csoport tagjai határhelyzetbe (*marge*) kerülnek, végül e szakasz után ismét magába fogadja őket (*agrégation*) az illető közösség.”¹⁹

Ezzel kapcsolatban Bodó Sára a következőt állapítja meg:

„Az átmeneti rítusban a személy elhagy egy bizonyos, társadalmilag meghatározott helyet, és kap egy újat.”²⁰

Vagyis mind az eltávozott, mind a maradók új státust kapnak. A meghalt ember „néhai” lesz, az emlékezet részévé válik, a maradók pedig özvegy, árva, gyermekét elvesztő apa, anya lesznek, azaz egy „védettebb” társadalmi státusba kerülnek vagy kellene kerülniük.

A felmérés először a *virrasztó*²¹ eseményével foglalkozik. A virrasztót egyes helyeken *imádkozónak*²² is nevezik. Ezt a *végvacsora* előzi meg, amely családi

¹⁹ Voigt Vilmos: *A vallási élmény története. Bevezetés a vallástudományba*. Timp Kiadó, Budapest 2004, 149.

²⁰ Bodó Sára: *A gyász, mint a keresztyén ember krízise és a lelkigondozás lehetőségei*, 169.

²¹ A virrasztó „[...] az otthon ravatalozott [...] halott éjszakai őrzése a temetésig, általában egy vagy két éjszakán át. Oka részint a halottól való félelem, részint a halott tisztelete. [...] Általában a rokonok, komák, ismerősök, szomszédok mennek virrasztani, de bárki mehet meghívás nélkül. Az esti munkák befejezése után kezdődik a virrasztás télen öt-hat óra felé, nyáron hét óra körül. Régebben hajnalig, az utóbbi időkben éjfélig virrasztottak. A halott körül többnyire a nők imádkoznak, beszélgetnek, énekelnek a virrasztás vezetőjével az élen. A férfiak esetleg a rokon fiatalok a pitvarban vagy a másik szobában beszélgetnek; kártyázással, mesemondással, játékkal töltik az időt. A mesemondásnak különösen az ország ÉK-i felében és Erdélyben volt nagy szerepe. Az andrásfalvi (Bukovina) László Márton (†1949) *Halottaskönyve* pl. két részből állt: 64 halotti éneket írt le különböző korú, nemű és állapotú halottak számára, a második részben egyes prózai szövegeket gyűjtött egybe. Ebből kiderül, hogy a mesék mellett különféle mulattató és tanító célzatú élményelbeszélések és adomák is elhangzanak. A mesemondók gyakran egy személyben előénekesek is. Gyermekehalott mellett pl. asszonyok virrasztanak, és a mesemondó asszony tündérmeséket mond. A prózai történetek és mesék részint az éneklésben kifáradt virrasztók pihenésére, részint a szomszéd helyiségben tartózkodó férfiak szórakoztatására szolgálnak. A virrasztókat kenyérrel, kaláccsal, pálinkával, ritkábban borral kínálták. A virrasztást elsősorban a r. k.-oknál olyan férfi vagy nő vezeti, aki erre a feladatra

kötelezettség, és nincs köze sem a miseáldozathoz, sem az úrvacsorához. A virrasztó vagy imádkozó a végvacsora esti harangszavától virradatig tart. A végvacsora a segítők és sírásók vacsorája, amelyet a család áll. Ez a virrasztás után következik. A végvacsora alatt vagy gyertyának, lámpának vagy pedig villanynek kell égnie egész éjjel.²³ A virrasztás ideje alatt szól a *virrasztó-ének*, *halottas- vagy halotti ének*,²⁴ amely mindig az elválás fájdalmát és a halott

specializálódott [...]. A másik szobában vagy helyiségben virrasztó férfiak szerkesztik össze a halotti búcsúztatóhoz szükséges adatokat [...]. Virrasztás közben nem volt szabad elaludni. D-Dunántúlon a történeti adatok tanúsága szerint is csörgőpálcával riasztották fel az elalvókat. Az Őrségben erről mint virrasztóbeli játékról emlékeznek meg. Lehetséges, hogy ez eredetileg gonoszúzó, zajkeltő eszköz volt [...].” Virrasztás. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *i. m.* IV. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-420.html> (2017. márc. 25.) <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-1395.html> (2017. márc. 25.).

²² Balázs Lajos: *Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda 1995, 109. Illetve ugyanezt fogalmazza meg Hesz Ágnes: *Élők, holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában*. Kultúrák Keresztútján 16. L’Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest–Pécs. 2012, 114–116.

²³ Kunt Ernő: *i. m.* 153.

²⁴ A virrasztóénekek „[...] a virrasztás alkalmával az előénekes, siratóasszony, imádkozó-asszony, énekesasszony, diktás, énekvezető stb. vagy kántor által vagy vezetésével előadott énekek. A virrasztó vezetői saját énekgyűjteménnyel rendelkeznek, amelyből a halotthoz, a halálesethez leginkább illő darabokat válogatják össze. Társadalmi helyzetük helyileg változó: közösségi megbecsülésből a hagyomány továbbvivőjeként kapta tisztségét, vagy a szegénység vitte rá, hogy így keresse kenyerét. [...] A virrasztóban énekeltek egyházi énekeket, nem hivatalos egyházi dallamokat és szövegeket, de vásáron árult ponyvából tanult szövegeket is. Az ország más területein is hasonló vegyes anyagból állhatott a virrasztó repertoárja, a virrasztó vezetőjének felkészültsége szerint, a helyi és egyéni ízlésnek, hagyományoknak megfelelően. A szövegek java része moralizáló jellegű, a halotti búcsúztatókra [...] emlékeztető, első személyben megszólaló, de általánosabb jellegű és érvényű verzeset. A témák között szerepelnek bibliai történetek, amelyeket egyéb alkalmakkor is énekelhettek, valamint Mária-énekek és zsoltárok. Az újabb keletű búcsújáró, a szentimentális szövegek és népieskedő kántorcsinálmányok megbontották a hagyományos virrasztók rendjét. A szövegek egy része kötött, vagyis ugyanazzal a dallammal éneklük mindenütt, de gyakoribb a vándorszöveg, amikor ugyanarra a dallamra más-más szöveget énekelnek. A virrasztás menetét a virrasztó vezetője határozza meg, az énekeket ő osztja be, elkezdi, s a többiek, ha tudják, vele éneklük. Prot.-oknál általában a virrasztók közül hol az egyik, hol a másik vagy a kántor kezd el egy-egy halotti éneket, és diktálja soronként a többieknek. – A virrasztóének zenei szempontból sem egységes. Elsősorban különböző korú, magyar vagy idegen eredetű műzenei termékek találhatók benne, amelyeknek jelentős része valamilyen formában írásos forrásokban is fennmaradt (16. és főleg 17. sz.). Ezeknek a virrasztáshoz való kapcsolódása a következőket vontta maga után: 1. a szervezett keret biztosította

személyes életének részleteit eleveníti meg. A virrasztás után következik másnap a temetés, amelynek van kötött liturgiája, majd a temetés után az első mozzanat, ami egyben az utolsó közösségi mozzanat is,²⁵ a *tor*. A *halotti tor*²⁶

megmaradásukat, hagyományuk folytonosságát; 2. e keretnek a felsőbb irányítástól való függetlensége, a zenei írás-olvasás hiánya e dallamoknak a népzene tendenciái szerinti variálódását segítette elő; 3. ugyanez őrizte jelentős külső befolyás nélkül hagyományos előadásmódjukat. Így a virrasztóének-anyag a dallamtörténet számára szállít kiegészítő adatokat, másrészt, dallamai közt, sok idegen eredetű lévén, azoknak meghatározható korszak alatt lejátszódó variálódásából a népi ízlést, formaérzékét illetően enged következtetéseket, végül segítséget nyújt egyes stílusok eredeti előadásmódjának rekonstruálásához. [...]. Virrasztóének, halottas, halotti ének. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *i. m.* V. kötet. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-1395.html> (2017. márc. 25.).

²⁵ Kunt Ernő: *i. m.* 196.: „A torral a közösségi feladatok véget érnek.”

²⁶ A halotti tor „[...] az ősök tiszteletére rendezett szertartásos áldozati lakomák maradványa, amelyek a lélekhit és az ezzel összefüggő őskultusz és halottkultusz alapján fejlődtek ki. Ez a képzetvilág meghatározta az élők viszonyát a halottakhoz, akiknek haragját igyekeztek megelőzni, jóindulatát pedig biztosítani. [...] – Az utóbbi száz-százötven évben leginkább a halottas háznál – általában estefelé – tartották, a temetés napján (nyáron az udvaron, télen a házban). Szórványosan előfordult, hogy a sírnál, ill. a temetőkertben toroztak [...], ami a középkorban még valószínűleg általános volt. [...] Néhol a temetőben kínálták meg a temetés körül segédkezőket, a szűkebb rokonságot és a komákat, jó barátokat pedig a házhoz hívták meg (a papnak és a kántornak nem volt illő elfogadni a meghívást). Egyes vidékeken csak férfiak mentek el a halotti torra, vagy külön – esetleg egymás után – ettek férfiak és asszonyok. [...] A meghívás egy közeli férfi rokon, a koma, a *kántor* vagy a *szószóló* dolga volt. Szövege hagyományozott, de sokszor tudálékos fordulatokkal tűzdelt; megköszönték benne a végtiszteességtételt, a halottnak nyugodalmat kívántak, a jelenlevőket pedig meghívták a *szomorú házhoz* [...] – Szórványosan [...] ismert a halotti tor előtti *kézmosás*, ami a megtisztulást jelképezte. [...] Korábban fontos szerepet játszottak a szegények és a koldusok, akik a halott(ak)at helyettesítették [...]. A halotti tor rendszeren imával kezdődött, esetleg újabb köszöntőt is mondtak. Irányítója – r. k.-oknál – az énekesasszony. Evés után halottasénekeket (egyházi népének) énekeltek, imádkoztak, beszélgettek, (szórványosan előfordult mesemondás és valamilyen játék is). Nem volt ritka a tánc sem. [...] Többfelé külön terítették a halottnak, amelyhez senkinek sem volt szabad nyúlania (a részét félretették, és később általában a koldusoknak adták a maradékkal együtt) [...]. A középkorban még igen gyakori lehetett a halotti torhoz *kapcsolódó tánc*, amire több egyházi tilalomból következtethetünk (pl. 1092-ik évi szabolcsi, 1279-ik évi budai zsinat stb.); említi 17–18. sz.-i leírások [...] is. [...] – Nagyon valószínű, hogy a kereszténység felvétele előtt a halotti tor még nagyszabású szertartás volt [...]. A 11. sz. elejéig még élt a lóáldozat valamilyen formája, így az állat hújának halotti toron való fogyasztása is [...]. A későbbi századokban az egyház üldözte, ill. megpróbálta átformálni a szokást. Az 1310-i trieri zsinat pl. kiközösítéssel fenyegette a torozókat; az 1562-i debreceni hitvallás megtiltotta a „holtakért való lakomákat”. A sok tilalom és rendszabály a szokás elevenségét és a régi – keresztény tanításokkal már erősen színezett – képzetvilág

vagy *alamizsna*²⁷ az emléképolás első rítusa, s ez beépítő rítus az eltávolító rítusokkal szemben.²⁸ Tizennégy év alatti gyermeknek egyáltalán nem vagy csak nagyon szűk körben hívtak össze tort. A házasulandó elhunyt fiataloknak meghívták a leány- és legénytársakat, és „ellakták a lakodalmát”²⁹. Akik találkoztak a halottlakodalommal, ahol természetesen nem volt sem valódi vőlegény, sem valódi menyasszony, megdöbbenek az „istentelenségen”, hogy temetés után mindjárt mulatnak, pedig ez a lakodalom nem volt vidám, de mindenkinek meg kellett adni azt, ami kijárt neki. A fiatalnak a lehetőséget, hogy „lakodalma” legyen, kortársainak, hogy őt ünnepelhessék, a szülőknek azt az érzést, hogy a gyermekük halála nem „takarította meg” a lakodalom költségét. Mindenki méltóságteljesen élte meg a rászabott szerepet, hogy helyreállhasson a rend, a családalapítás és a jövőbe vetett bizalom örök rendje. Eljárták a halottastáncot,³⁰ amellyel megtisztelték az elköltözöttet. Ebben az esetben a szülőkre vonatkozóan állapíthatjuk meg, hogy a „gyász kezdete fontos, döntően szokott hatni a gyász következő fázisaira.”³¹

Következzék néhány virrasztóval és torral kapcsolatos adalék Réső Ensel Sándor tollából, aki a 19. század második felében gyűjtött össze magyarországi népszokásokat. A teljesség igénye nélkül idézzük néhány megfigyelését: Bonyhádon soha el nem maradhatott a virrasztás,³² a székelyföldi Szentpéteren a virrasztás pálinka mellett történik, a göcsejiek borral virrasztanak.³³ Szilágységban a román temetéshez siratókat vesznek.³⁴ Szatmárban

szívósságát tanúsítja. A halotti tor fontosságát, egyben társadalmi szerepét mutatják azok az adatok is, amelyeket végrendeletekben találunk elszórtan. [...] *Tor* – valamint *koporsó* és *gyász* – szavunk ótörök eredetű [...]. A K-Európa-szerte ismert *emléktorok* tartása nálunk szinte teljesen ismeretlen az utóbbi századokban, csak a román környezetben élő bukovinai és moldvai magyarok (székelyek) ismerték [...]. A *gyászmisék*, a templomi *megemlékezések* és az *emlékharangozás* időpontjai az emléktorokkal lehetnek kapcsolatban. [...]. Halotti tor. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *i. m. I. kötet*. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-1395.html> (2017. márc. 25.).

²⁷ Balázs Lajos: *i. m.* 160.

²⁸ Uo. 159.

²⁹ Kunt Ernő: *i. m.* 192.

³⁰ Kálmány Lajos: *Magyar hitvilág. Válogatott tanulmányok*. Ős-Kép Kiadó, Kapitális Kft., Debrecen 2011, 283–286.

³¹ Polcz Alain: *i. m.* 126.

³² Réső Ensel Sándor: *Magyarországi népszokások*. Kugler Adolf, 1866, hasonmás kiadás. Pythia Kiadó, Budapest 2011, 45.

³³ Uo. 145. és 177.

³⁴ Réső Ensel Sándor: *i. m.* 147.

ügy tartották, hogy az elhunytak boldogok, tehát lehet ünnepelni a nagy siratás után, a verchovinai ruténoknál a virrasztó is és a tor is egész éjjel tart.³⁵

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy mindkét általunk vizsgált esemény mélyen a néplélek igényében gyökerezik, hogy a közösség tagja egyénileg és közösségben is megélhesse, kifejezhesse és elengedhesse fájdalmát, és hogy immár más formában, de ismét egész(ségesnek) és teljesnek, az égi és földi rend részesének érezhesse magát.

4. A kérdőív általános bemutatása

Amint azt már előbb is említettük, a kérdőíven a következő tíz kérdést foglalmaztuk meg:

1. Hol található a gyülekezet? (kerület; egyházmegye; térség, ha van.)
2. Van-e a gyülekezetben virrasztó a halott mellett? Ha igen, hol?
3. Van-e a gyülekezetben tor a temetés után? Ha igen, hol?
4. Vannak-e a gyülekezetben siratóasszonyok, akik a „hivatalos” siratást a halott mellett végzik?
5. Mi a halott felöltöztetésének a menete, és ki öltöztet?
6. Mit tesznek a halottal együtt a koporsóba? (terítők, tárgyak)
7. Vannak-e a gyülekezetben prózai vagy verses költemények, amelyeket temetés előtt, alatt vagy után el kell mondani? Ha igen, kérem a szöveget lejegyezni.
8. Mi történik a családdal a temetés után? Van-e valamilyen szolgálat a gyülekezetben a gyászolók vigasztalására?
9. Vannak-e énekek, amelyeket kötelező elénekelni a halott mellett, a virrasztóban, a temetésen vagy a torban? Ha énekeskönyvből valók, akkor melyek ezek (a régi vagy az új énekeskönyvből)? Ha nem énekeskönyvből valók, kérem lejegyezni a szöveget.
10. Van-e valamilyen szokatlan vagy érdekes, talán egyedi temetési szokás a gyülekezetben? Kérem lejegyezni pár sorban.

A kérdések négy témakört érintettek:

1. a földrajzi behatárolhatóság Románia területén;
2. az elhalálozást közvetlenül követő időszak eseményei és szertartásai;

³⁵ Réső Ensel Sándor: *i. m.* 131. és 168.

3. a halott körüli teendőket ellátó személyek és azok feladatai;
4. a gyász első időszakának szövegei és énekei.

A kérdőív célja: liturgikai és lelkipozítói szempontokat figyelembevételével felmérni, hogy a református közösség tagjai mit tartottak meg funkcionálisan a gyázmunka első fázisának régi gyászritusaiból és szövegeiből.

5. A kutatás eredményei

A kutatás a tervek szerint valósult meg a Romániai Magyar Református Egyház két egyházkerületében. A Királyhágómelléki Református Egyházkerület (KREK) a Tiszáninneri Református Egyházkerület része volt a trianoni békeszerződés előtt, és többnyire a történelmi Partium református lakossága alkotja. A nagyobbik, az Erdélyi Református Egyházkerület (EREK) a történelmi Erdély területén él. A szilágysági egyházi régió, amelyet annak idején Királyhágómellékhez csatoltak, hagyományaiban erdélyinek maradt.

A Királyhágómelléki Református Egyházkerületben 286 gyülekezet van 9 egyházmegyében, az Erdélyi Refomátus Egyházkerületben pedig 521 önálló gyülekezet van 15 egyházmegyében. A kérdőívre küldött válaszok területileg 90%-ban fedik le a két egyházkerületet. A gyülekezetek számarányát tekintve a válaszok a következő képet mutatják:

<i>Kerület</i>	<i>Gyülekezetek száma</i>	<i>Visszaérkezett kérdőívek</i>	<i>%</i>
EREK	521	95	18,23%
KREK	286	34	11,88%
<i>Összesen</i>	807	129	16%

A területi lefedettség alapján úgy gondoljuk, hogy a begyűjtött válaszok mérvadóak, ugyanis az alacsony részvétel ellenére a válaszok egységessége közállapotra enged következtetni. Nem valószínű, hogy a két egyházkerület többi gyülekezetében szignifikánsan eltérő válaszok születtek volna. Tehát következtetéseinket a kapott válaszok alapján fogalmazzuk meg, utalva arra, hogy amit leírunk, az olyan valószínű trend, amely jellemző az adott területen, és a változások a felismert trend irányába hatnak.

5.1. A válaszadók területi eloszlása és térségben való elhelyezkedése

Az első kérdésre beérkezett visszajelzések alapján kirajzolódik a válaszadók területi eloszlása 31 tájegységben, illetve megyében:

<i>A válaszok területi eloszlása és térségben való elhelyezkedése betűrendben</i>		
Alsó-Maros-Mezőség	Kalotaszeg	Nagy-Szamos mente
Arad	Királyföld	Sebes-Körös mente
Aranyos mente	Kis-Küküllő mente	Sóvidék
Avas-medence	Kőhalomszék	Szatmár
Barcaság	Körösköz	Székelykeresztúr fiúszék
Berettyó mente	Közép-Nyárad mente	Székely Mezőség
Bihar	Maros mente	Szilágyság
Érmellék	Máramaros	Tövishát
Felső-Maros-Mezőség	Mezőségi Tóvidék	Udvarhelyszék
Háromszék	Nagy-Küküllő mente	Ugocsa
Hunyad		

5. 2. Virrasztás

A második kérdésre háromféle válasz született:

- 13 gyülekezetben *nincs* virrasztó. Ennek két oka van. Területi sajátosság, mint Arad, Bihar megyében és Szilágyság egyes területein, illetve már kihalt, mert nagyvárosi környezetben nem volt lehetőség rá.
- 5 gyülekezetben *ritkán* van.
- 111 gyülekezetben *ma is él* a virrasztó hagyománya. A virrasztás régi szokás szerint a ház tisztaszobájában történik, ahol felravatalozzák a halottat, illetve ahol megépült az EU-s elvárás szerinti kápolna/ravatalozó/halottasház, ott oda költözött át.

5.3. Tor

A harmadik kérdésre, amely a tor gyakorlatára kérdezett rá, a következő válaszok születtek:

- Nincs* 13 esetben.
- Ritkán* 20 esetben. A szokás vagy éppen most hal ki, vagy most alakul ki más felekezetek hatására, vagy pedig átalakul „csomagküldő szolgáltattá”. Ez utóbbi esetben a gyászoló család előre megrendelt élelmiszer-csomagot nyújt át a temetésre eljövő gyülekezeti tagoknak, hogy annak tartalmát otthon fogyasszák el az eltávozott emlékére.

- c) *Van* 96 esetben. Ez a nagyarányú pozitív válasz arra utal, hogy a református egyház által nehezményezett, adott esetben tiltott torozás szokása erősen tartja magát a gyülekezetekben. Változás annyiban lépett fel, hogy az otthoni közös főzést egyre gyakrabban váltja fel a catering- vagy a vendéglős koszt.

5.4. *Siratóasszonyok*

A siratóasszonyok általi búcsúztatás szokásának kérdésére a következő válaszok érkeztek:

- a) 2 helyen *van*, de csak néha veszik igénybe;
- b) 7 helyen *családtag siratja az elhunytat* a többiek nevében;
- c) 4 helyen az elmúlt negyven év folyamán halt ki ez a szokás, de még emlékeznek rá;
- d) 116 helyen *nincs* siratóasszony általi búcsúztatás.

A válaszok arra utalnak, hogy a siratóasszony és siratás szokása megszűnt, már inkább csak az emlékezetben él, helyette pedig a családtagok búcsúznak így az elhunyttól, mert a siratás szervesen hozzátartozik a gyászhoz. Mivel a sírás és siratás a gyász feldolgozásának az egyik leghatékonyabb módja, ez az adat sokat elmond az elmaradt siratás és a befagyott, betokosodott gyász kapcsolatáról.

5.5. *A halott felöltöztetése*

A halott felöltöztetésével kapcsolatban a következőket tudtuk meg:

- a) 53 gyülekezetben *családtag öltözteti* a halottat;
- b) 41 gyülekezetben a *temetkezési vállalkozó* vette át ennek a feladatnak elvégzését;
- c) 12 helyről *nem jött adat*, valószínűsíthetjük a hivatali szerv munkáját;
- d) 23 helyről a szokás átalakulásának folyamata érkezett válaszként, azaz ezeken a helyeken régebben a családtagok mosdatták és öltöztették fel a halottat, de ezt ma már gyakran hivatásos, erre szakosodott cégek végzik.

Az eddigi válaszokat összesítve megállapíthatjuk, hogy a halott teste feltett virrasztásnak és temetésre való előkészítésének nehéz, egyben nagyon intim feladata egyre inkább átkerül a családok köréből az idegen és erre szakosodott személyek kezébe. Ez annak is lehet a következménye, hogy egyre többen halnak meg kórházi körülmények között.

5.6. Milyen tárgyak kerülnek a koporsóba?

- a) Sok helyen *semmi* tárgyat nem tesznek az elhunyt teste mellé a koporsóba.
- b) Ahol tesznek, a tárgy lehet: zsebkendő; pénz; mindennapi holmik; ruhák; terítők; kalap; Biblia; énekeskönyv; imádságoskönyv; pénz az útra, hogy ne állítsák meg azon; sarló az elhunyt hasára; családi fotó; háziszóttos kendő; ékszer; pipa; kedvenc tárgy; törölköző a dereka alá; horgászbót; kártya; mankó; sétapálca; terítő; párna; pénzérme; papírpénz a kézbe; zsebkendő a kézbe; kendő; cipő; díszes kötény, amely ki látszik a koporsóból; szerszám; fekete kendő, amellyel arcát fedik le; virág; pálinka; 100 és 500 lejes; rozsdás sarló a lábhoz; játéktárgy; lepedő; katonai kitüntetés; kedvenc ruhadarab; karóra.

A fenti felsorolás jól szemlélteti, hogy a koporsóba tett tárgyak nagyon változatos képet mutatnak, de mindegyik tárgy valamilyen érzelmi vagy kultikus célt szolgál.

5.7. Paraliturgikus szövegek megléte a szokások gyakorlatában

- a) Köszönetmondás a lelkész szolgálatáért; a résztvevők meghívása a torba; mindenki meghívása a reá következő vasárnapi istentiszteletre, ahol megemlékeznek az elhunytól, és imádkoznak a gyászolókért.
- b) Szatmárhegyen, Szatmárban a következő hangzik el a prédikáció után, amikor a gyászmenet sírhoz indul:

*Menj el a te nyugalmadba, boldog lélek, követünk,
Hogy a kívánt nyugalomban részt vehessünk, sietünk.
Készíts, Uram, e jóra, hogy midőn amaz óra
Eljön, boldogan mehessünk hozzád,
S jobboldra ülhessünk.*

Amikor indul a koporsó:

*Temető, fogadd adódat, koporsódat takard be göröngyiddel,
Hadd aludja majd álmait csendesen itt, s e port egykor támaszd fel!*

- c) Kisbáonyban a virrasztás alatt három rend negyvenöt perces éneklés van gyakorlatban (néhány alapszoltár mindegyik versszakának éneklése, majd hozsánnák vagy az újonnan tanult énekek ismétlése), „pauzmák” (*Kire nézzünk, ki reménnyel...* a régi énekeskönyvből; három versszak). Ezt követi a kínálás. Bent csak férfiak ülnek, az asszonyok kint

vannak, legkívül készül a fánk. Pálinkát, vizet, üdítőt, fánkot kínálnak háromszor. A lelkésznek csomagolnak.

A koporsót lovas szekéren viszik a háztól a temetőig, ritkán gyalog is. Temetőbe először a lelkész lép be, aki átvette az elhunyt énekvezér szerepét. Ő énekl, mivel más sajnos már nem tudja:

*Szent hely ez a temető, mindenkinek helyt ad ő,
A holtakat béveszi, anyja keblére teszi.*

- d) Erdőcsinádon emlékeznek arra a szokásra, hogy szöveget mondanak temetéskor, de ez a szokás már kiveszett.
- e) Teremiújfaluban a kántor versbe szedett nekrológot mondott az elhantolás után.
- f) Disznajó:

*Földi életem folyását én már bevégeztem,
A természet adóját én már befizettem [...].*

*Ti is, valamint én is, rendre mind elmúltok,
Ha most ifjak vagytok is, virágként elhulltok,
Mert múlandó s változandó
Ami itt van, az semmi sem állandó.*

*Menj el immár békével, idvezült halottunk,
Vár a sír tárt kebelével, és mi megsiratunk,
Béke lengjen sírod felett,
Jó lelket fogadják be az egek!*

Mivel az ének szövege biblia- és hitvallásellenes, már nincs gyakorlatban.

- a) A szószóló prózai vagy rímes beszéde, köszöntője.
- b) A városi gyülekezetekben már nincs meg az egy órányira szabott temetési idő miatt.

5.8. Vigasztalás

- a) 9 helyről *nincs* adat.
- b) 1 helyen a temetést követő napon, reggeli istentisztelet keretében emlékeznek meg imádságban az elhunytól.
- c) 24 helyen vasárnapi istentisztelet keretében emlékeznek meg az elhunytól, és imádkoznak a gyászolók vigasztalódásáért.

- d) 19 helyen a lelkész a temetés után látogatja meg a gyászoló családot, és segíti őket a gyászfolyamatban.
- e) 24 helyen vasárnapi istentisztelet keretében történik a megemlékezés, és ezt a lelkész lelkigondozói látogatása követi.
- f) 52 helyen a közeli rokonok a temetést követő vasárnapon istentiszteletre mennek a templomba, utána esetleg ki is mennek a temetőbe, és a család együtt ebédel.

Az adatok azt tükrözik, hogy a család belső lelkigondozói ereje (együtt mennek a templomba, a temetőbe és együtt étkeznek) egyelőre erősebb, vagy kevéssel nagyobb, mint az egyház és a lelkipásztor külön-külön történő bevontsága a gyászfolyamatba. De összességében az egyház és annak képviselője szinte minden gyászfolyamatban részt vesz valamilyen formában. Ide számítjuk azt is, amikor a család tagjai saját elhatározásukból mennek el a templomba, és utána együtt vannak. A 129 esetből csak 28 olyan, amikor nincs gyülekezeti kapcsolódása a gyászfolyamatnak. Azaz a családi közösséget körülvevő gyülekezet nagycsaládi közösségként működik, és részt vesz a gyász feldolgozásában.

5.9. Énekek

A rítusok gyakorlása közben énekelt énekek megléte, forrása, esetleg szövege:

1. *Magyar református énekeskönyv* (régí és új változat);
2. *Hallelujah!* énekeskönyv;
3. az elhunyt kedvenc éneke;
4. Szatmárudvari (Szatmár megye): régi dalárdai ének.

*A halálnak éjszakája őt nem adja vissza már,
Mert a sírok jéghezaja át nem léphető határ.
Lengjen sírodon a béke, édes álom angyala,
Tisztelőid hű emléke legyen annak őrfala!*

5. Gógán–Gógánváralja, Alsó-Küküllő:

A dalárda jelen van minden temetésen. K. Adorjáni Zoltán református kántortanító *Temetési énekek* című könyvéből énekelnek.

Az „ablak” alatt a 39. ének:

*Csendes nyugodt szívvel állunk
Koporsódnál ősz barátunk.*

Te az örök békét vártad,
 S íme azt most megtaláltad.
 Pihensz ott a biztos révben,
 S lelked örül égi fényben.
 Uram, a te öreg szolgád
 Sokszor fohászokodott hozzád:
 Elég volt már a küzdelem,
 Elég volt az élet nekem
 Oh, vedd vissza a lelkemet
 S nyugtasd meg fáradt testemet!

A temetési prédikáció után a 72. ének:

Mégy már végső utadra
 Elpihent jó társunk,
 Ütött immár az óra,
 S mi el kell bocsássunk

Nem tart meg itt
 Már semmi sem.
 Isten veled!
 Álmodj békén, csendesen!

Új szívet teremts bennünk
 S erős lelket Atyánk,
 Hogy bátorsággal legyünk
 Ha út majd végóránk,

Fogadj minket
 Kegyelmesen!
 Gyermekeidet
 Altasd békén,
 csendesen!

6. Nagyzerind (Arad megye), ahol a virrasztóban ezt énekelték:

Uram, maradj velem,
 Reám borult az este csendesen,
 Feledve bűt, bajt, súlyos terhemet,
 Óh, hadd hajtsam le fáradt fejemet,
 Öledbe Istenem.

7. Közép-Nyárád mente és Szatmárnémeti, Szatmár megye:

*Búcsút vennem, el kell mennem e földről nékem:
Fényességben, dicsőségben lesz ülőszékem,
Jézusomnak kebelén,
Rejtezem én szent ölén,
Fájdalmidtól, siralmidtól szűnj meg hát, lelkem!*

Az énekekre vonatkozó válaszokat olvasva megállapíthatjuk, hogy paraliturgikus elem alig maradt fenn, az engedélyezett és használatban levő templomi és alkalmi *Hallelujah!* énekeskönyv énekeit használják szinte mindenhol. Ha volt énekkincs, ami a paraliturgikus rítusokhoz kötődött, az jobbára elveszett a huszonegyedik század elejére.

5.10. Szokatlan és egyedi szokások

A kérdéssor utolsó elemére adott válaszok a következőképpen oszlottak meg:

1. A virrasztóban, a lelkészi szolgálat után a férfiak a helyi kultúrotthonban gyűlnek össze, ahol kártyáznak, borozgatnak, beszélgetnek.
2. Magyarózdón a friss sír hantolásakor a koporsó azon részénél, ahol az elhunyt lába van, két kopjafát helyeznek el. Méretük 50 cm, és ezek addig marad ott, amíg a cement síremlék elkészül.
3. Nagyzerinden a férfiak az udvaron állnak a virrasztóban, és csak az aszszonyok vannak bent a ravatal mellett. A temetés után néha zsebkendőt adnak a résztvevőknek és a lelképásztornak is.
4. Jód-Ratosnyán, amikor a háztól temettek, a koporsó kihozatala után üvegpoharat törtek a házban.
5. Kisbáonyban, ha a halottat kórházból hozzák haza, mielőtt befordulnának a faluba, kötelezően harangoznak, hogy a jég ne verje el a mezőt.

Virrasztóban a koporsó előtt megálló személy megfogta a halott jobb nagylábujját. A koporsó alatt lavór üresen vagy pétisóval. Ablakot akkor sem nyitnak, ha a tetem már oszlásban van, „nehogy benézzzen a nyitott ablakon keresztül a halott.”

Temetőből nem szabad kihozni semmi apróságot. A mérónádat be kell dobni a sírba (a sír mélységét napraforgószárral mérték), akárcsak az ivóflakonokat, a poharakat, a zsebkendőket, a maradékokat stb.). A hantolást nem állták végig a résztvevők, de a lelkész bevezette ezt, hogy

ne legyen jövés-menés. (A háttérben viszont folyt a halott személyének, a temetésnek és egyéb híreknek „kiértékelése”.

6. Maros-Mezőségen a gyászév alatt kijárnak a temetőbe, és hangosan énekelve siratják az elhunytat.
7. Vámosgálfalván a lelkipásztor és a halott családja – sajnos – az úgynevezett szószólón keresztül kommunikált egymással. A szószólóságot, akárcsak a keresztszülőséget nem illet visszautasítani. A szószóló férfi volt: általában unokatestvér, unokaöcs vagy távolabbi rokon. Akinek már volt szószólói tapasztalata, annak nagyobb esélye volt arra, hogy újból felkérjék erre a feladatra.

„Első temetésem alkalmával történt 2013 decemberében. Érkezik egy férfi, hogy tiszteletes úr, meghalt X. néni. Vigasztalódást kívántam, kifejeztem őszinte részvételemet, és kérdeztem, hogy hány éves volt. Nem tudta. Megkérdeztem: a fiával beszélek-e? Nem – válaszolta, – ő a szószóló. Hát akkor a veje – akadékoskodtam [...]. Nagy nehezen megértettük egymást, hogy alig van köze az elhunythoz: ő egy rokon, aki azért jött, hogy adjak egy papírt, és írjak rá kérdéseket, amit tudni akarok, hogy eltemethessem az elhunytat. Arra a kérdésemre, hogy az elhunyt gyermekei, családja mikor jönnek el hozzám, azt válaszolta, hogy nem fognak eljönni, ő majd elhozza a papírt, és rá lesz minden írva, amit kérek [...]. Ő járta el a néptanácsnál a halotti igazolvány kibocsátását, és ő szervezte meg a sírásást. (A sírt a rokonok ássák ki ingyen, de etetni, itatni kell őket.) [...]

A szószólóság „intézményét” nem sikerült leépítenem, de a fent említetteken kívül a következő változásokat eszközöltem: a haláleset bejelentésekor a szószólónak egy gépelt formanyomtatványt adok, amelyet rövid időn belül kérek kitöltve visszahozni. Elődöm nem járt virrasztóba, délben ment el a családhoz imádkozni. Én elmegyek este, az istentisztelet után félre vonulunk a családdal, és a formanyomtatványt alapján átbeszéljük az elhunyttal kapcsolatos adatokat, megismerem a rokonságot és jegyzetelek.

A temetés napján a szószóló, a két zászlóvivő (ők is rokonai az elhunytaknak) megjelentek a lelkipásztornál, elvették a zászlót, és elindultak gyalog a lelkipásztorral, kántorral együtt – zászló elől – a halott házához. Útközben más férfiak is csatlakoztak hozzánk, az énekesek. Ha messze volt az elhunyt háza, akkor a lelkipásztornak már akár 40 perccel a temetés időpontja előtt elkezdődött a »temetés«. A háznál történt éneklés és rövid imádkozás után a temetési menet gyalog vonult. Régebb lovak által húzott, fakerekű gyászkocsival, később kis teherkocsival szállították a koporsót.

[...] A zászlóvivők mentek elől, utána a lelkész és a szószóló, majd a kántor és a férfi énekesek A szószólónak kellett vinnie a lelkész könyveit.

A 2000-es évek énekeskönyv csak a kántornál volt, aki mindig hátrafordulva olvasott el (bemondott) egy sort az énekből, amelyet elénekeltek, majd a következő sort. A szomszéd falvakban úgy gúnyolódtak a vámosgálfalviakkal, hogy itt történt meg a következő eset: amikor egy beszakadt híd közelébe érve a kántor hátraszólt, hogy »Lyukas a híd, vigyázzanak!«, a férfiak az ének következő soraként elénekeltek el ezt. A kántor ekkor megjegyezte: »Ezt nem kellett volna!« Azok pedig elénekeltek ezt is a következő sorként.

A padmoly elkészítése és berakása, az egyik sírásó leereszkedése a sírba, hogy letépijen egy darabot a szemfedélből és azt megőrzés végett átadja az elhunyt szeretteinek, valamint az a szokás, hogy az első marok földet a hozzátartozók szorják a kororsóra, és gyülekezet énekelve várja ki a behantolás végét, gondolom, olyan általános, hogy szinte nem is érdemes említeni [...].

2015 októberében ravatalozót adtuk át, és a használata kötelező egyháztagjaink számára A lelkipásztor a temetés előtt 1 perccel érkezik oda.”

8. Nagysólymos (Székelykeresztúr fiúszék): a lakodalmas vőfélyhez hasonlóan a temetési szószólót is vőfélynek hívják. Fialat legény vagy leány temetésekor a falu ifjúsága hosszú rudakra abroszokat, fehér terítőket aggat háromszög alakban, s ezekkel mint zászlókkal vonulnak a koporsó előtt a halottas háztól a sírig. 2017 óta már nem gyakorolják ezt a szokást.
9. Gógán–Gógánváralja (Alsó-Küküllő): az elhantolás után, a gyülekezet gondnoka a gyászoló család nevében köszöni meg a jelenlevők azon „fáradtságát”, hogy részt vettek a temetési szertartáson.

„Mélyen tisztelt gyászoló gyülekezet, akik nem sajnálták idejüket eltölteni, s ezen elhunyt férfi/asszony testvérünket a temető kertbe kikísérni, a testét a földnek gyomrába elhelyezni!

Ezen férfi/asszony testvérünk hozzátartozói énáltalam mindenkit arra kérnek, legyünk szívesek a gyászos hajlékba visszatérni, hol egy darab kenyérnek és egy pohár itálnak legyünk elfogadói.

Ezen elhunytunk lelke szálljon a mennyekbe, örvendezzen az angyalok seregével, teste pedig nyugodjék csendesen az édes anyaföldben!

Nyugodjon békében!”

10. Székelyudvarhely: ha a halott idegenben vagy kórházban hal meg, a falu végén várják a testet, és temetési zászlós kísérettel, harangzúgás közepette kísérik azt ravatalozóig, ahol a gyászoló hátramara-dottakért imádkoznak, és megköszönik Istennek eltávozott testvérük életét.
11. Erdőhegy-Kisjenő (Arad megye): előfordul, hogy a búcsúztatót románul (is) kéri a család.
12. Egeres (Kalotaszeg): görögkeleti hatásra kezét mosnak a temető kapujában. A görögkeleti hatás miatt sajnos nem várják meg a elhantolás befejezését, hanem korábban elmennek, vagy egyszerűen félrevo-nulnak beszélgetni.
13. Magyarmacskás: amikor a temetési menet elindul a háztól, a gond-nok felrúgja az asztalt, amelyen a koporsó volt, „hogy ne legyen egy-hamar temetés”. A koporsót bedeszkkázzák.
14. Somosd: 200 év óta a szőlősbe temetkeznek, mert az akkori templo-mot elköltöztették a már betelt temető mellől. Mivel a szőlőst parla-gon hagyták, most újra a temetőbe temetkeznek.
15. Körösfő (Kalotaszeg): a temetést vezető kántor soronként diktál. Ami-kor kiviszik a koporsót az udvarról, az alá helyezett két széket felbo-rítják, „hogy a halott nyugodjon.” A temetőben is diktálás után éne-kelnek.
16. Szilágyság, Tövishát: a koporsót a család veszi körül. Jobb és bal ol-dalt a nők, mögöttük a férfiak. Jobb oldalt a legközelebbiek, a többiek a rokoni kapcsolat közelsége szerint állnak.
17. Ipp (Szilágyság): külön temetője van az Alszegnek, és külön a Fel-szegnek.
18. Kőhalomszék: a sír kiásását kalákában végzik. Olyan halott esetében, akit sokan ismertek és szerettek, ötven-hatvan sírásó is összegyűl.
19. Györgyfalva: két temetési prédikáció hangzik el, egy a halottas ház-nál, egy pedig a templomban, és utána következik a temetőbeli szer-tartás. Így a temetés 2–3 órát tart.
20. Mezőberegénye (Székely Mezőség): a szemfedő szaggatása kezd ki-menni a divatból; korábban nem harangoztak az öngyilkosoknak, és ők, valamint a katolikusok (!) csak a temető egyik sarkában kaphat-tak helyet.

21. Kalotaszeg: a temetés napján az elhunytat a templom portikusába viszik a házból. A családtagok az úrasztala köré ülnek, s csak a legközelebbi családtag marad a koporsó mellett a portikusban.
22. Kalotaszeg: hogyha van a szobában tükör, letakarják, a szemfödélből tépnek egy darabot, és odaadják a család egyik tagjának. Mielőtt rátennék a fedelet a koporsóra, rést vágnak a szemfödőn. A sírt sorban, házszám szerint minden 18 év és 70 év közötti férfi egyháztag ássa.
23. Biharszentjános (Bihar): az elhunyt születésnapján és neve napján ajándékot visznek és tesznek a sírra (csokoládé, bor, pálinka stb.) Karácsony ünnepén szaloncukorral feldíszített ágat, karácsonyfát visznek a sírra.
24. Görgény vidékén az a szokás, hogy a koporsó aláengedése után háromszor eresztik a zászlót sírba.
25. Székelyabodon tilos bevinni az öngyilkost a templomba.
26. Mezőpanit (Székely Mezőség): az istentisztelet ideje alatt nincs jelen a koporsó a ravatalozóban. A koporsót csak a sírhoz indulva hozzák ki a hűtőkamrából.
27. Harangláb (Alsó-Kis-Küküllő mente): nem egyedi, máshol is megtalálható az a szokás, hogy hantolás előtt egyik sírásó leereszkedik a sírba, leszakít egy darabot a szemfedőből, és odaadja valamelyik hozzátartozónak, mert azt mondják, hogy annak füstje elriasztja a halott szellemét, és elűzi a rossz álmokat, félelmeket.
28. Sóvárádon (Sóvidék) a halottat régen csak kézben vitték, párosan, nők és férfiak vagy csak férfiak. Ez a szokás 2012-ben szűnt meg.
29. Brassó (Barcaság): miután elhangzik az áldás a sírnál, a lelkész odaáll a nyitott sír mellé, lapátot vesz a kezébe, s miközben háromszor hint földet a koporsóra, ezt mondja: „Én vagyok...”³⁶
30. Melegföldváron (Mezőségi Tóvidék): a szomszédok, rokonok „ajándékot” visznek az elhunyt családjának: lisztet, majorságot, tojást stb. Aki elfeledkezik e kötelességről, annak a torba sem illik mennie.
31. Vargyason (Erdővidék) is van szószóló; a lelkész is megy a torba, amelyet rövid beszéddel zár be.
32. Avasújváros (Avas-medence): a temetéssel járó ügyintézését két közbenjáró végzi. Az egyik az állami adminisztráció felé képviseli a csa-

³⁶ Itt a lelkész egy „én vagyok” mondást idéz Jézustól.

ládót, a másik a lelkészi hivatal felé. Nem toroznak, hanem „szeretetvendégséget” ülnek.

33. Szatmárhegy (Szatmár): régen „bárkába” temették a halottat (deszkaláda, a koporsó elődje), majd maradt a bárka, és ebbe helyezték a koporsót, ma pedig csak a koporsót, amelyre padmolyt helyeznek. Ezután következik a hantolás.
34. Koltó-Katalin (Kővár vidéke): a sírásók kiássák a sírgödöröt, és körben fenyőágakat szurkálnak le annak peremén. Így a sírba leengedett koporsó fölött az ágak újra visszahajlanak, és a gödörbe helyezett koporsó látványa nem okoz megrázkódtatást a családnak. Ez a szokás kezd kihalni, és ehelyett néhány koszorút helyeznek a koporsóra.
35. Paptamási (Berettyó mente): a kórus tagjai a lelkész mellett énekelnek a temetéseken; a falunak kinevezett „funeratora” van, ő értesíti a lelkészt a halálesetről, a lelkész vele beszél meg a részleteket is, és ő szervezi meg a temetést, amely alatt a lelkész mellett áll.

A leginkább sokszínű válaszok a temetéssel kapcsolatos szokásra és rítusra érkeztek, és ezekből több következtetést is levonhatunk.

1. Az emberi lélek igényli a temetéssel kapcsolatos szokások megtartását, vagy ha erre nincs lehetősége az életkörülmények megváltozása miatt, akkor új rítusokat alakít ki. A végső búcsú lehet díszes és cirkalmas, vagy egyszerű és puritán, de kellene a mozdulatok, az énekek és a rítus, amely lehetőleg ugyanúgy folyik minden halálesetnél. Mintha abban is a közösség fejeződne ki, hogy „az én halottamat ugyanúgy temetjük el, mint a tiedet”. Illetve: „a halál nem tesz különbséget”, s ezért nekünk sem lehet más és más módon végső búcsút vennünk az elhunytól.

2. Mivel a legtöbb és legváltozatosabb válasz a temetéssel kapcsolatos szokás és rítus kérdésre érkezett, ez arra utal: a református hívek ragaszkodnak ahhoz, hogy valamilyen szokás kötődjék a búcsúzás szertartásához, adott esetben több, mint amit az egyházi liturgia előír, illetve hogy ebben a szokásban kifejezhessék a világról, a halálról vagy Istenről vallott meggyőződésüket. A temetési szokások tehát nemcsak azért értékesek, mert színesítik az ember életének legszomorúbb eseményét, hanem azért is, mert hűen tükrözik egy-egy tájegység lakosainak lelkiségét, viszonyulásukat az élethez és a halálhoz. A paraliturgikus elemek egyéniséget és a lehetőségeken belül kreativitást mutatnak abban, hogy ezek révén miként segítették és segítik a reformátusok saját gyázmunkájukat, illetve környezetükét, amely soha nem hagyta magára a gyászolót.

5. Következtetések, a kutatás lehetséges folytatása

A kutatásban feltett kérdésekre kapott válaszok alapján megállapíthatjuk, hogy bár nagyon sok szokás és rítus nem él már, akár mert kikopott a „modern” világból, akár mert tiltotta és akadályozta azt az egyház, mégis fellelhetünk még egy rítusőrző tendenciát. Ez arra utal, hogy a szokás, a rítus, az ének nélkülözhetetlen az emberi lélek biztonságérzetéhez, illetve az „evilágon-másvilágon” való tájékozódásához. Nagyon sajnáljuk azt, amit már elveszítettünk, mert az jelentősen gazdagította a gyászfolyamatok helyes, egészséges lefolyását, de nagyon örülünk annak, ami még megmaradt népünk gyász-rítusaiból. Nemcsak azért, mert ezek által a néplélek gazdagságát, finomságát és kreativitását ismerhetjük fel, hanem mert ma is ez lehet hatékony segítség a gyászbán.

A második és a harmadik kérdésre, a virrasztó és tor meglétére adott válaszok arra mutatnak, hogy bár mérhető a szokásvesztés, a gyülekezetek nagyobb részében mindkettő élő hagyomány ma is. Ez annak biztató jele, hogy a gyászmunka kevésbé reked meg ezeken a vidékeken, ugyanis a megszokott, mondhatni beidegződött cselekvéssorok belső kényszere kevésbé engedi meg az elakadást a gyászbán.

A siratóasszonyok hiánya arra utal, hogy ez a szokás lassan kikopik, bár néhány helyen a családtagok talán azért lépnek a hivatásos siratóasszonyok helyébe, mert érzik, hogy a könnyekre szükség van a gyászbán. Az érzelmeknek ki kell törniük, a fájdalomnak ki kell fejeződnie, a negatív érzelmeket nem szabad elfojtani. Itt nem érvényesülhet a „jólneveltség” követelménye. Ez a viselkedés érdekes módon egyáltalán nem érinti az egyén hitéletét, például a feltámadásba vetett hitét, a siratást végző családtag nem érezheti magát „kevésbé jó reformátusnak”.

A halott öltöztetése éppen napjainkban kerül át egyre inkább a szűk családi körből vagy a család által ismert és megbízott, a közösséghez tartozó személyek kezéből az úgymond idegen, azaz hivatalosan erre felhatalmazott, szolgáltatást nyújtó „munkások” kezébe. Ez egyrészt arra utal, hogy egyre többen halnak meg otthonukon kívül, s ezért a család egyszerűbbnek látja ezt a munkát a kórházi környezetre bízni; másrészt az állami szabályozás az emberi életút eme szakaszát is a maga hatáskörébe vonta, és lassan nem is szabad a családnak végeznie ezt.

Arra a kérdésre adott válaszok, hogy milyen tárgyak kerülnek a koporsóba, azt a mély emberi vágyat juttatják kifejezésre, amely az eltávozottról odaát is gondoskodni akar, és örömet kíván szerezni számára. A kalap, a pipa,

a biblia, az énekeskönyv a régi leírásokban is megjelenik, de horgászbotról csak ez a felmérés tudósít. Érdekes kép fogalmazódott meg a fejemben, amikor arra gondoltam, hogy a horgászbótot oda tevő család mit gondolhat a mennyek országáról. A legtöbb esetben tehát tárgyak kerülnek a koporsóba, s ez a szokás elevenen él ma is a gyülekezetek nagy részében.

A paraliturgikus szövegek meglétét illető kérdésre sajnos alig érkezett válasz, s ez arra utalhat, hogy ezek mára már feledésbe merültek. A mondott vagy énekelt ősi szövegeket nem lehet már fellelni a mai szokásrendben.

A gyászolók egyházi körülmények közötti lelkigondozása hangsúlyos. Ez arra utal, hogy az egyház egyáltalán nem hagyja magára a gyászoló családot, de arra is, hogy a család önmaga is igyekszik koordinálni a gyászfolyamatot. Tehát a gyász megrekedése elvileg nem fordulhatna elő. Ha ez mégis megtörténik, akkor a mostani egyházi segítség talán nem elégséges, vagy pedig rövid ideig tart, vagy nincs intenzitása amiatt, hogy szószéki helyzetben nem lehet nagyon mélyen és személyesen vigasztalni.

Az énekek többnyire a hivatalos énekeskönyvekből valók. Ez arra is utalhat, hogy paraliturgikus énekeink kiveszőben vannak, valamint arra is, hogy a kutatást ebben az irányban volna érdemes folytatni, mert lehet, hogy ha nagyobb számú lesz a megvizsgált gyülekezetek száma, akkor több megmaradt, gyászritushoz kötődő éneket lehet felfedezni.

A szokatlan és egyedi szokásokra vonatkozó kérdésre adott válaszok arra utalnak, hogy az egyedi szokásoknak hagyománya és helye van gyülekezeteink liturgikus és paraliturgikus életében, ebben az irányban mindenképpen érdemes lenne folytatni a kutatást.

Az eredmények alapján megállapíthatjuk, hogy a temetéshez kötődő paraliturgikus szokások – a virrasztó és a tor – továbbra is élnek népünk körében, és segítik a gyászmunkát. Ez az eredmény üzenetértékkel bír a református egyház felé is. Talán az is lehetne válasz e liturgián kívüli szokásokra és rítusokra, hogy az egyház hivatalosan beemeli a liturgiájába és szabályozza azokat. Ez pedig azt eredményezhetné, hogy csökkenne az ambivalensen kezelt hagyományok és rítusok száma, és hitvallásilag szabályozott formájuk segítséget nyújtó liturgikus elemek lehetnének a gyászmunkában.

Az utolsó két kérdésre adott válasz a következőre biztat: a kutatást érdemes és eredményes folytatni ebben az irányban, és pedig nemcsak néprajzos kíváncsiságtól vezetve, hanem úgy is, hogy a liturgikus rítusokhoz adalékként vagy háttértudás gyarapítása érdekében vizsgáljuk az erdélyi temetési szertartásokon megnyilvánuló református népi vallásosságot.

Felhasznált irodalom

- Balázs Lajos: *Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson.* Pallas-Akadémia, Csíkszereda 1995.
- Barna Gábor (szerk.): *Vallásos népelet a Kárpát-medencében. Népismereti tanulmányok és közlések.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest 1995.
- Bodó Sára: *A gyász mint a keresztyén ember krízise és a lelkigondozás lehetőségei.* Dissertationes Theologicae 6. Debrecen 2002, 168–169.
- Bodó Sára: *Gyászidőben. A gyászolók lelkigondozásának lehetőségei.* Kálvin Kiadó, Budapest 2016.
- Gennep, Arnold van: *Les rites de passage.* Paris, 1909. (Reprint: Routledge & Kegan, London Paul, 1960). Ld. Gennep, Arnold van. In: *Encyclopedia of Death and Dying.* <http://www.deathreference.com/En-Gh/Gennep-Arnold-Van.html> (2017. márc. 27.).
- Hesz Ágnes: *Élők, holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában.* Kultúrák Keresztútján 16. L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest–Pécs 2012.
- Kálmány Lajos: *Magyar hitvilág. Válogatott tanulmányok.* Ős-Kép Kiadó, Kapitális Kft., Debrecen 2011.
- Kunt Ernő: *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe.* Hamvas Könyvek. Farkas Nyomda Kft. 2003.
- Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-420.html> (2017. márc. 25.)
- Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* IV. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-420.html> (2017. márc. 25.).
- Polcz Alain: *Segítenek a rítusok.* In: Angyal Eleonóra – Polcz Alaine: *Letakart tükrök. Halál, temetkezés, gyász.* Helikon Kiadó, Budapest 2001, 117–140.
- Pozsony Ferenc: *„Adok nektek aranyvesszőt...” Dolgozatok erdélyi és moldvai népszokásokról.* Pro-Print Kiadó, Csíkszereda 2000.
- Réső Ensel Sándor: *Magyarországi népszokások.* Kugler Adolf, 1866, (hasonmás kiadás. Pythia Kiadó, Budapest 2011).
- Singer Magdolna: *Vigasztalódás a gyászban. A haláleset és válás utáni veszteség feldolgozása.* Jaffa Kiadó, Budapest 2010.
- S. Székely Attila: *A lélek mítoszokban és vallásokban.* Animula Könyvek, Budapest 2008.
- Tánczos Vilmos: *A halottkultusz modern kori alakulása.* In: Diósi Dávid (szerk.): *A halálbiztos halál. Tanulmányok az elmúlás és a halál kultúrájáról.* Szent István Társulat – Verbum, Budapest–Kolozsvár 2011, 109–121.
- Voigt Vilmos: *A vallási élmény története. Bevezetés a vallástudományba.* Timp Kiadó, Budapest 2004, 149.